

भारतीय लोकशाहीत निर्वाचन आयोगाची भूमिका

प्रा.डॉ.जयवंत पिराजी जुकरे

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख
जिजामाता कला महाविद्यालय, दारव्हा,
जि.यवतमाळ.444202

सारांश

लोकशाही शासनप्रकारात निवडणूकांना अत्यंत महत्वपूर्ण स्थान असते. आणि निवडणूकीतील सर्वात महत्वाचा घटक म्हणजे मतदार हा होय यासंदर्भात सुप्रसिद्ध राजकीय विचारवंत पोलाक असे मत प्रतिपादन करतो की, "सर्वाजनिक निवडणूका काटेकोर आणि कार्यक्षमतेने पार पडल्या नाहीत तर केवळ सर्वाजनिक व्यवस्थाच कुचकामी ठरत नाही तर त्या देशातील लोकशाही व्यवस्थाच संकटात सापडते." या विधानावरून लोकशाहीत निवडणूकांना महत्वाचे स्थान असल्याचे दिसून येते. निवडणूकीच्या माध्यमातूनच प्रातिनिधिक शासन अस्तित्वात येत असल्यामुळे जनप्रतिनिधी निवडतांना निवडणूकीचा आणि मतदाराचा संबंध येतो. निवडणूकीच्या माध्यमातून जनतेनी दिलेला कौल शासनाला अधिमान्यता मिळवून देते. षिवाय षांततेच्या व सनदषिर मार्गाने सत्तांतर घडवून आणता येते. त्याला अनुसरून भारत देशात अगदी ग्रामपंचायतीच्या निवडणूकीपासून ते लोकसभेच्या निवडणूकीपर्यंत आणि संरंपंचाच्या निवडणूकीपासून ते राष्ट्रपतीच्या निवडणूकीपर्यंत या सर्व प्रकारच्या निवडणूकांचे संचालन करण्याची जबाबदारी घटनाकर्तृनी निर्वाचन आयोगावर सोपवलेली आहे. त्याकरिता निर्वाचन आयोगाना स्वायत्त दर्जा देवून अत्यंत व्यापक असे अधिकार बहाल केले आहेत. त्यामुळे भारतातील सर्व प्रकारच्या व सर्व स्तरावच्या निवडणूका कषा आणि किती निःपक्षपाती वातावरणात, भयमूक्त वातावरणात पार पडतात, किती कार्यक्षमतेने पार पडतात? यावरच भारतातील लोकशाहीचे यष अपयष अवलंबून आहे. म्हणून भारत देशाच्या लोकशाही शासनप्रणालीत निवडणूक आयोगाची भूमिका विशेष महत्वाची मानली जाते. भारतातील निवडणूक व्यवस्थेला षिस्त लावण्याचे संपूर्ण श्रेय टी.एन.षेषन यांनाच जाते. त्यांनी निवडणूक विशयक नियमांची काटेकोर अमंलबजावणी करून निवडणूकीतील गैरप्रकार संपविले. आणि निवडणूकीत जास्तीत जास्त पारदर्शकता आणली. भारतातील राजकीय पक्षावर घाक निर्माण करणारे पहिले निवडणूक आयुक्त होत. प्रस्तुत षोध निबंधातून भारत देशात लोकशाही टिकवून ठेवण्यात आणि निवडणूकीत होणारे गैरप्रकार थांबविण्यात वेगवेगळ्या सुधारणा करून, आदर्ष आचार संहिता लागू करून निर्वाचन आयोग किती महत्वपूर्ण भूमिका बजावू षकते याचा आढावा सदर षोध निबंधातून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

ए

प्रस्तावना:—

दुसऱ्या महायुद्धानंतरचा जगप्रसिद्ध लोकप्रिय शासनाचा प्रकार म्हणून लोकशाही शासन प्रकाराला संपूर्ण जगभरातून मान्यता मिळालेली आहे. लोकशाही शासनाच्या विविध प्रकारापैकी एक महत्वाचा प्रकार आहे. लोकशाही शासन प्रकाराला एवढे महत्व प्राप्त होण्याचे कारण म्हणजे, हे शासन जनतेकडून जनकल्याणासाठी चालविले जाते. यात, राज्यकर्त्याच्या इच्छेपेक्षाही जनतेची इच्छा महत्वाची मानली जाते. कोणतेही निर्णय बहुमताने घेतले जातात. अल्पसंख्याक व दुर्बल वंचित घटकाच्या विकासाला प्रथम प्राधान्य दिले जाते. म्हणून, जगातील जास्तीत जास्त नवस्वतंत्र राष्ट्रांनी लोकशाही शासन प्रणालीचा स्वीकार केलेला आहे. म्हणूनच विसाव्या शतकास 'लोकशाहीचे युग' या नावानेही ओळखले जाते. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय घटनाकारांची आदर्ष शासनाचा प्रकार म्हणून लोकशाही शासन पध्दती स्वीकारलेली आहे. स्विस हे जगातील ऐकमेव राष्ट्र वगळता सर्वत्र प्रातिनिधिक लोकशाही शासन पध्दती दिसून येते. प्रातिनिधीक लोकशाहीत ठराविक कालावधीनंतर निवडणूका घेणे व बहुमताचा कौल घेवून जनतेच्या इच्छेला प्रमाण मानून सर्वसामान्य जनतेचे हित डोळ्यासमोर ठेवून राज्यकारभार चालविण्याला प्राधान्य दिले जाते. मतदाराच्या सक्रिय राजकीय सहभागावरच लोकशाहीचे यषापयष अंवलंबून असते.

प्रस्तुत शोधनिबंधाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे-

- (1) लोकशाही शासनप्रणालीची संकल्पना समजून घेणे.
- (2) जनतेनी निवडून दिलेले प्रतिनिधी सामाजिक बांधीलकीच्या भावनेने वागले पाहिजेत. याकरिता निर्वाचन आयोग किती महत्वपूर्ण भूमिका बजावू शकते याचा आढावा घेणे.
- (3) भारतीय लोकशाहीत वरचेवर जे राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण होत आहे, त्यासाठी उपाय सूचविणे.
- (4) भारत देशात लोकशाही टिकवून ठेवणे आणि सुदृढ करणे यात निर्वाचन आयोग कधी महत्वाची भूमिका बजावू शकते याचा आढावा घेणे.
- (5) भारत देशाच्या लोकशाहीसमोर असलेल्या अडथळ्याचा अभ्यास करणे.

गृहितके:-

भारत देशाला स्वातंत्र्य मिळून जवळपास 75 वर्ष उलटून गेले आहेत. तरीही लोकशाही शासन प्रणाली अजूनही खऱ्या अर्थाने जनसामान्यांपर्यंत पोहचू शकली नाही, महिलांना, दलित, वंचित घटकाना आजही वेगवेगळ्या क्षेत्रात संधी नाकारल्या जातात. त्यांचे मोठ्या प्रमाणावर शोषण केल्या जाते. पाहिजे त्या प्रमाणात अजूनही सामाजिक न्याय प्रस्थापित होवू शकला नाही वर्तमान परिस्थितीत बहुतांश जनप्रतिनिधी सामाजिक बांधीलकीच्या भावनेतून वागत नसल्याचे चित्र समाजात पहावयास मिळते. या पार्श्वभूमिवर निर्वाचन आयोग महत्वाची भूमिका वटवू शकते.

संशोधन पध्दतीचे स्रोत:-

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये दुय्यम साधन सामुग्रीचा वापर करण्यात आलेला असून त्यात प्रामुख्याने संदर्भग्रंथ, अभ्यासकमिक पुस्तके, विविध निवडणूकांचे वर्तमान पत्रातील संदर्भ, वेळोवेळी प्रसारमाध्यमातून, वेगवेगळ्या चर्चासत्रातून मांडलेली मतमतांतरे, प्रिंट मिडीयातून झालेल्या चर्चा, तसेच राज्यस्तरीय, व राष्ट्रीय स्तरावरील परिषदा, चर्चासत्रे व संशोधन पत्रिका, मासिकातून प्रकाशित झालेले अग्रलेख इ. स्रोतामधून माहितीचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

संशोधन अभ्यास विषयाचे महत्व:-

लोकशाही हा केवळ शासनाचा प्रकारच नाही तर ती एक सहजीवनाची पध्दती मानली जाते. कारण लोकशाहीच हा एक असा शासनाचा प्रकार आहे की ज्यात केवळ जनहित डोळ्यासमोर ठेवून देशाचा राज्यकारभार चालविला जातो. 1951 च्या पहिल्या लोकसभेच्या सर्वात्रिक निवडणुकीपासून ते आजपर्यंतच्या निवडणुकीच्या निरीक्षणावरून असे दिसून येते की, निवडणुकीत हिंसाचार, भ्रष्टाचार, वारंवार होणाऱ्या निवडणूका, जनप्रतिनिधीची सामाजिक बांधीलकी, बोगसमतदान, निकाल मतमोजणीला विलंब, मतदारवर दबाव आणणे असे अनेक गैरप्रकार निवडणुकीतून होत असल्याचे दिसून येते. गेल्या 20 ते 30 वर्षांत जनतेनी निवडून दिलेले बहुतांश जनप्रतिनिधी सामाजिक बांधीलकीची अवहेलना करणारे, समाजहीत देशहितापेक्षाही वैयक्तिक स्वार्थावर भर देणारे, गुन्हेगाराची पार्श्वभूमी असणारे, निवडणुकीत गैरमार्गाचा अवलंब करून निवडून येणाऱ्यांची संख्या वरचेवर वाढत आहे. भारतात कोणत्याही खात्यातील एखादा अधिकारी, कर्मचारी चुकला तरी त्याला नोटिस दिली जाते किंवा पदावरून काढून टाकले जाते पण जनप्रतिनिधी याच्या पाच वर्षांच्या कालावधीत चुकला किंवा बेजबाबदारपणे वागले तर काय करायचे? याबाबत अजूनही ठोस पावले उचलली गेली नाहीत. त्यामुळे अशा निवडणूका या केवळ देखावा ठरतात. त्यामुळे एका चांगल्या वातावरणात वैधानिक रित्या निवडणुका पार पडल्या पाहिजेत, या करीता भारताच्या लोकशाही शासनप्रणालीत निर्वाचन आयोगाची भूमिका विशेष महत्वाची मानली जाते. या पार्श्वभूमिवर निवडणूक आयोगाची कार्ये आणि निवडणूक आयोगाच्या माध्यमातून आतापर्यंत झालेल्या विविध सुधारणांचा आढावा घेणे प्रस्तुत शोध निबंधाचा उद्देश आहे.

लोकशाहीचा अर्थ व संकल्पना:-

आजपर्यंतच्या जगातील उपलब्ध शासन प्रकारांपैकी एक आदर्श शासनाचा प्रकार म्हणून लोकशाही शासन प्रकाराला अनन्यसाधारण असे महत्व आहे. "लोकशाही हा शासनाचा प्रकार बुलेटने नव्हे तर बॅलेट ने अस्तित्वात येणारा शासनाचा प्रकार होय." यात कोणाचेही किंचीतही रक्त न सांडता शांततेच्या मार्गाने सत्ता परिवर्तन करणे शक्य आहे. नाहीतर इतर शासन प्रकारात सत्तांतर करण्यासाठी प्रचंड प्रमाणावर रक्तपात, हिंसा होते. परंतु, लोकशाहीत मात्र तसे होत नाही. लोकशाही शासनप्रणालीच्या काही विचारवंतांनी केलेल्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे:-

1. अब्राहम लिंकनच्या मते:— अब्राहम लिंकन यांना गुलामांचे मुक्तिदाते म्हणून ओळखले जाते. अमेरिकन प्रेसिडेन्ट अब्राहम लिंकननी लोकशाहीची केलेली व्याख्या जगप्रसिद्ध आहे. त्यांच्या मते —“लोकांनी, लोकांसाठी, लोकांकडून चालविलेले सरकार म्हणजे लोकशाही होय.”
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेली लोकशाहीची व्याख्या:—“लोकांच्या राजकीय,सामाजिक जीवनात रक्ताचा एकही थेंब न सांडता क्रांतीकारी बदल घडवून आणणे म्हणजे लोकशाही होय.
3. प्रा.जॉन सिले या विचारवंताच्या मते, “ ज्या शासनप्रकारात प्रत्येकाला सहभागी होता येते असा शासनाचा प्रकार म्हणजे लोकशाही होय.”
4. लॉर्ड ब्राईस या विचारवंताच्या मते:—“ लोकशाही हा एक असा शासनाचा प्रकार आहे की, ज्यामध्ये राज्याची सत्ता एका किंवा आधिक वर्गाच्या हाती नसून ती सत्ता संपूर्ण लोकसमुदायाकडे दिलेली असते.

थोडक्यात, लोकशाही म्हणजे प्रौढमताधिकाराच्या आधारे खुल्या व निःपक्षपाती निवडणुकांद्वारे लोकांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधीकडून चालणारे राज्य म्हणजे लोकशाही होय. लोकशाही शासनप्रणालीचे अंतिम उद्दिष्ट्ये जनतेचे कल्याण हे असते. तो केवळ शासनाचा प्रकार नसून ती एक सहजीवनाची पद्धती होय. ;ल वस्विमि द्व आणि एकूणच लोकशाही शासन पद्धतीमुळे व्यक्तीच्या सुप्तशक्तीचा विकास होवून समाजात सामाजिक न्याय प्रस्थापित होण्यास मदत होते.

भारताच्या निर्वाचन आयोगाचे अधिकार व कार्य :-

भारत देशात घेतल्या जाणाऱ्या सर्व प्रकारच्या निवडणूकांचे संचालन करण्याची जबाबदारी निर्वाचन आयोगाची आहे. निवडणूकीच्या तारखा घोशित करण्यापासून ते उमेदवार निवडून आल्याचे प्रमाणपत्र देईपर्यंतची सर्व कार्ये निवडणूक आयोगालाच पार पाडावी लागतात.

1. मतदार याद्या तयार करणे.
2. निवडणूकांचे संचालन करणे.
3. राजकीय पक्षांना मान्यता व निवडणूक चिन्ह प्रदान करणे.
4. मतदान केंद्रावर सर्व प्रकारची व्यवस्था करणे.
5. अधिकारी व कर्मचाऱ्यांना निवडणूकपूर्व प्रशिक्षण देणे.
6. निवडणूक प्रचारातील आचारसंहिता निश्चित करणे.
7. निकाल घोशित करणे व निवडून आलेल्या उमेदवारांना प्रमाणपत्र देणे.

भारताच्या लोकशाहीसमोर पुढील प्रमुख अडथळे असल्याचे निर्दर्शनास येते.

प्रचंड लोकसंख्या असून सुध्दा गेल्या 75 वर्षांपासून लोकशाही शासनप्रणाली राबविणारा देश म्हणून भारताच्या लोकशाहीला ओळखले जाते,परंतु भारतीय घटनाकारांना जषी लोकशाही अभिप्रेत होती तषी लोकशाही मात्र अजूनही निमर्सण होवू षकली नाही. भारतीय लोकशाहीसमोर प्रामुख्याने पुढील अडथळे असल्याचे निदर्शनास येते.

1.जनप्रतिनिधीकडे सामाजिक बांधिलकीचा अभाव:— भारताच्या लोकशाही समोरील आणखी एक अडथळा म्हणजे जनप्रतिनिधींना जनतेचे व त्यांच्या समस्येचे काही घेणे देणे राहिलेले नाही. लाखो-करोडो रूपये खर्च करून राजकारणात गेलेल्या जनप्रतिनिधीकडून सर्वसामान्य जनता काय अपेक्षा करणार ? निवडणुकीच्या अगोदर मी जसा काही सच्चा देशभक्त आहे ? मी सत्तेत आल्यानंतर सर्व समस्या दूर करीन, मनोभावे जनतेची सेवा करीन, असे चित्र उभे केले जाते. मग सत्ता मिळाल्यानंतर साधे दुंकूनही पाहीले जात नाही.

2.राजकारणात गुन्हेगारी प्रवृत्तीचा वाढता प्रभाव :- वर्तमान परिस्थितीत भारतीय लोकशाहीत राजकारणाचे गुन्हेगारकरण व गुन्हेगाराचे राजकारण मोठया प्रमाणावर वाढल्याचे चित्र पाहवयास मिळते. गुंडागिरीला सर्वच पक्ष बळी पडलेले आहेत. सुरवातीला आश्रय म्हणून गुंड लोकांचा आश्रय घेण्यात आला. आता तर सत्ताच त्यांच्या हाती गेली. गुंडाविरुद्ध गुंड म्हणून प्रतिस्पर्धी पक्षही गुंडांना उमेदवारी देवून निवडणूक जिंकण्याचा प्रयत्न करतो.यातून गुंडाना राजकीय प्रतिष्ठा प्राप्त झाल्याचे चित्र समाजात पहावयास मिळते.

3. भ्रष्टाचार :- भारतीय लोकशाही समोरील सर्वात मोठा अडथळा म्हणजे भ्रष्टाचार हा होय. भारतात आज असे एकही क्षेत्र, एकही खाते उरले नाही की जिथे भ्रष्टाचारपोहचलेला नसेल. अगदी घटनात्मक पदे सुद्धा भ्रष्टाचारापासून अलिप्त राहू शकली नाहीत. सर्वोच्च न्यायालयातील न्यायधिशाला सुद्धा महाभियोगाच्या खटल्याला तोंड द्यावे लागलेले आहे. राजकारणात तर भ्रष्टाचाराचे प्रमाण फारच वाढलेले आहे अगदी स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या निवडणुका सुद्धा कोटीच्या घरात जात आहेत. पैसा लावून सत्ता मिळविणे व सत्ता मिळाल्यानंतर पुन्हा अमाप पैसा काढून घेणे, सत्ता टिकवून ठेवण्यासाठी पैसा खर्च करणे हे जणू समिकरणच बनलेले आहे.

4. पक्षांतर व स्वार्थी प्रवृत्तीची लालसा:- भारत देशात साधारणतः 1967 ते 70 च्या दशकापासून पक्षांतराची प्रवृत्ती मोठ्या प्रमाणावर वाढीस लागली आहे, लोकशाही शासनपद्धतीत पाच वर्षासाठी निवडून दिलेला जनप्रतिनिधी हा जनतेला जबाबदार असावा असा राजकीयसंकेत आहे. पण हा संकेत भारताच्या राजकीय व्यवस्थेत रूजला नाही. जनप्रतिनिधी एखादया पक्षाच्या तिकिटावर निवडून जातो; मग पक्षांतर करून अमाप पैसा, सत्तेतील विविध पदे, मग दुसऱ्या पक्षासोबत सौदेबाजी असे चित्र पाहवयास मिळते. पक्षांतर बंदी कायदा अस्तित्वात आहे. पण त्यातूनही अनेक पळवाटा शोधल्या जातात.

5. प्रभावी विरोधी पक्षाचा अभाव :- लोकशाही शासन प्रणाली असलेल्या राष्ट्रात सत्ताधारी पक्षाबरोबरच विरोधी पक्षालाही अत्यंत महत्त्वपूर्ण स्थान असते. बहुमताने निवडून आलेला पक्ष सत्ताधारी पक्ष म्हणून काम पहातो तर अल्पमतात असलेला पक्ष विरोधी पक्ष म्हणून काम पाहतो. या विरोधी पक्षाचे मुख्य काम म्हणजे सत्ताधारी पक्षावर प्रभावीरित्या नियंत्रण ठेवणे, त्यांच्या राज्यकारभारातील दोष जनतेच्या निदर्शनास आणून देणे. पण, भारतात कोणता पक्ष सत्ताधारी ? व कोणता पक्ष विरोधी? हेच समजत नाही. पाश्चिमात्य राष्ट्रात विरोधी पक्ष प्रबळ असतात पण, भारतात मात्र तसे दिसून येत नाही.

6. नाती- गोती संबध आणि जात धर्म याचा आधार:-

भारतीय राजकारणातील सर्वच पक्षाचा मागोवा घेतल्यास असे जाणवते की, सर्व पक्षात नात्या गोत्याच्याच लोकांचा जास्त भरणा आहे. शिवाय, एकाच कुटुंबातले वेगवेगळे सदस्य वेगवेगळ्या पक्षात आहेत. मग काय सत्तात्यांच्या कुटुंबात राहते. निवडणूक आयोगाची कितीही बंधने असली तरी तज्ञ वकिलांचा सल्ला घेवून एखादा कायदा होतो न होतोत्यासाठी हजारो पळवाटा शोधल्या जातात. राजकीय पक्षाकडूनही पक्षाचे तिकिट देताना जात, धर्म, एखादया व्यक्तीची निवडणूकीत पैसे खर्च करण्याची कुवत इ. बाबी लक्षात घेवूनच उमेदवारी दिली जाते परिणामी चारित्र्यसंपन्न, बुद्धीमान, गरीब सर्वसामान्य लोक राजकारणापासून हात दूर आहेत.

7. राजकारणात विषिष्ट जातीच्याच लोकांचा प्रभाव असल्याचे दिसून येते. राष्ट्रीय पातळीवरच्या राजकारणात महिलांनाही अत्यंत नगण्य असे स्थान असल्याचे दिसून येते. फक्त मतदानाच्या दिवशी लोकषाही दिसून येते. इतरवेळी मात्र पाहिजे ती दिसून येत नाही.

अशा प्रकारे वरील अनेक समस्या भारतीय लोकशाहीसमोर असल्याचे चित्र दिसून येते.

निवडणूक विशयक सुधारणा:- पहिल्या लोकसभेच्या सर्वात्रिक निवडणुकीपासून ते आजपर्यंतच्या निवडणुकीच्या निरीक्षणावरून असे दिसून येते की, निवडणूकीत हिसांचार, भ्रष्टाचार, वारंवार होणाऱ्या निवडणूका, जनप्रतिनिधीची सामाजिक बांधिलकी, बोगस मतदान, निकाल मतमोजणीला विलंब असे अनेक दोष असल्याचे राजकारणातील बदलत्या संदर्भामुळे निवडणूक प्रक्रियेत कांही सुधारणा करणे अपरिहार्य बनलेले आहे. काळाची गरज म्हणून निर्वाचन आयोगाद्वारे वेगवेगळ्या सुधारणा केल्या गेल्या त्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे:-

1) ओळखपत्राची योजना:- विशेषतः टी. एन. पेशन यांच्या काळापासून बोगस मतदाराचे प्रमाण कमी व्हावे, एका व्यक्तीच्या नावाने दुसराच व्यक्ती मतदान करू नये. मतदारांची सहजतेने ओळख पटविता यावी याकरिता ओळखपत्राची सुधारणा करण्यात आली. निवडणूकीतील गैरप्रकार थांबविण्यासाठी असे ओळखपत्र बऱ्याच प्रमाणात उपयुक्त ठरणारे आहे. यापुर्वी राषन कार्डावरही मतदान करता येत होते. परंतु आता मात्र निर्वाचन आयोगाकडून प्रसिध्द केलेले 16 पुराव्या व्यतिरिक्त मतदान करता येणार नाही. निर्वाचन आयोगाकडून एक विषिष्ट असे ओळखपत्र नागरिकांना पुरविण्यात येईल, त्या ओळखपत्रावर व्यक्तीचे नाव, गाव, मतदारसंघ प्रभाग, वय, लिंग, छायाचित्र इ. बाबीमुळे मतदार ओळखणे सुलभ झाले. परिणामी निवडणूकीत होणाऱ्या गैरप्रकारास आळा बसल्याचे दिसून येते.

2)जातीय, धार्मिक आधारावर मत मागण्यास बंदी :- पूर्वीच्या काळी उमेदवार आपला प्रचार करताना जातीच्या आधारे, धर्माच्या आधारे मत मागत असे. त्यांच्यावर फारशी बंधने नव्हती.पण विशेषतः 1996 (निवडणूक आयुक्त टी.एन.पेशन) यांच्या काळापासून जातीच्या आधारे, धर्माच्या आधारे मत मागण्यावर बंदी घालण्यात आलेली आहे. समाजात तथा जाती –जातीत तेढ निर्माण होईल, अशी भाषणे करता येणार नाहीत. तर विकासाचे मुद्दे पक्षाचा जाहिरनामा, ठोस कृती कार्यक्रम या आधारेच मत मागणे कमप्राप्त झाले. राष्ट्रीय एकात्मतेवर परीणाम होईल धर्मनिरपेक्ष तत्वाच्या आड येईल अशी भाषणे देता येणार नाहीत. इ. अनेक बंधने निर्वाचन आयोगाकडून लादण्यात आलेली आहेत.

3) प्रचारातील मर्यादा:- भारताच्या निर्वाचन आयोगाने कांही नियम तथा अटी करून कोणत्याही पक्षाच्या उमेदवारास तथा अपक्ष उमेदवारास निवडणूकीच्या काळात प्रचार करताना कांही मर्यादा लादलेल्या आहेत, की जेणेकरून निवडणूकीतील गैरप्रकारास आळा बसला पाहिजे. उदा. सर्वच राजकीय पक्षांनी कोणतीही निवडणूक लढविण्यापूर्वी निर्वाचन आयोगाकडे रितसर नोंदणी करणे आवश्यक आहे. निवडणूकीच्या किमान 48 तास अगोदर प्रचार कार्य थांबवावे लागेल. रात्री 10 नंतर स्पिकरवरून प्रचार करता येणार नाही. षिवाय महत्वाचे वास्तू, इमारती, षासकीय कार्यालये, विविध धर्माची प्रार्थनास्थळे, षाळा, महाविद्यालये इ. ठिकाणी आपल्या पक्षाचे बॅनर लावता येणार नाही. सत्तारूढ पक्षांनाही षासकीय वाहनांचा तथा यंत्रणेचा स्वार्थासाठी, प्रचारासाठी वापर करता येणार नाही.

4)निरीक्षकांचे गट:- निवडणूकीच्या काळात प्रत्येक राजकीय पक्षाच्या उमेदवाराकडून तथा अपक्ष उमेदवाराकडून निर्वाचन आयोगाने निश्चित केलेल्या नियमांचे/ आचारसंहितेचे व्यवस्थित रित्या पालन होते किंवा नाही हे पाहण्यासाठी कांही निरीक्षकांचे गट निर्माण केले जातात. त्यांनी निर्वाचन आयोगाकडे सादर केलेला अहवाल फार महत्वाचा मानला जातो. हे निरीक्षकांचे गट विविध भागांना तथा प्रत्यक्ष मतदान केंद्राना भेटी देवून सर्व कामकाज नियमानुसार व्यवस्थितपणे होत आहे किंवा नाही त्यांची ते पहाणी करून आपला अहवाल निर्वाचन आयोगाकडे सुपूर्त करतील.

5)मद्यपान विक्रीवर बंदी:- मद्यपान सेवनाने माणसाच्या विवेकाचा ऱ्हास होतो. मद्यपानाच्या सेवनामुळे माणसाची बुद्धी भ्रष्ट होते. माणसाचे मानसिक संतुलन बिघडते, योग्य काय अयोग्य काय? आपण काय करित आहोत ? यांचे भान व्यक्तीला राहत नाही. त्यामुळे मद्यपान केलेल्या व्यक्तीकडून योग्य उमेदवारांची निवड होईल यांची हमी नसते. त्यामुळे मतदान दिवसाच्या पूर्वी किमान 48 तास अगोदर मद्यपान विक्री, खरेदी करता येणार नाही. मद्यपान प्राषन करून मतदान केंद्रात जाता येणार नाही. जेणेकरून देशातील प्रत्येक मतदार सदसदविवेकबुध्दने, डोळसपणे योग्य जनप्रतिनिधीची निवड करू षकेल.

6) नकाराधिकार:- मा. थोर समाजसुधारक अण्णा हजारे आणि इतर जनता यांच्या रेट्यामुळे निवडणूक आयोगाने नकाराधिकाराची सुधारणा करण्यात आलेली आहे. नकाराधिकार म्हणजे छळ. ; छवद व ईवअम द्व मतदान यंत्रावरील कोणीही नाही जसे की, एखाद्या मतदार संघात निवडणूकीला जेवढे उमेदवार उभे असतील त्यातील उमेदवार जनतेला योग्य वाटत नसेल तर जनता नकाराधिकार या चिन्हावर मतदान करेल. आणि छळ. बटनाला सगळ्यात जास्त मते मिळालेली असतील तर या मतदार संघात फेरनिवडणूक घेण्यात येईल. असे निर्वाचन आयोगाकडून जाहिर करण्यात आले.

7) निवडणूक खर्चाचा हिषेब सादर करणे:- सर्व प्रकारच्या निवडणूका लढविताना मग तो उमेदवार कोणत्याही राजकीय पक्षाचा असो की, अपक्ष असो , प्रत्येक उमेदवाराने आपल्या निवडणूक खर्चाचे विवरण निर्वाचन आयोगांनी निश्चित केलेल्या अटीच्या अधिन राहून विहित नमुन्यातच सादर करावे लागते. अशी तरतुद लोकप्रतिनिधीत्व कायद्यात करण्यात आलेली आहे. कोणत्याही उमेदवाराने लोकसभेच्या निवडणूकीसाठी व विधानसभेच्या निवडणूकीसाठी किती खर्च करावा, कसा खर्च करावा, कोणत्या षिर्शकाखाली करावा हे सर्व ठरविण्याचा अधिकार निर्वाचन आयोगाला आहे. निवडणूक खर्चाचे हिषेब सादर न करणाऱ्या उमेदवारांना पुढील किमान तीन वर्ष निवडणूक लढविता येणार नाही. असे बंधन निर्वाचन आयोगाकडून लादण्यात आले.

8) प्रत्यावहनाचे तत्व अस्तित्वात येण्याची गरज:- प्रत्यावहनाच्या तत्वाची सुधारणा अजून निर्वाचन आयोगानी केलेली नाही. सद्यस्थितीत जगात केवळ स्विस देशात प्रत्यावहनाचे तत्व प्रचलित आहे. प्रत्यावहनाचे तत्व म्हणजे असे की, जनतेने निवडून

दिलेले जनप्रतिनिधी त्यांच्या कार्यकालात (पाच वर्षांच्या कालावधीत) जर बेजबाबदारपणे वागत असतील, जनमताची अडवेलना करीत असतील, आपल्या कर्तव्याकडे दुर्लक्ष करत असतील तर, त्यांचा कार्यकाल पूर्ण होण्या अगोदरच त्यांना परत बोलावण्याचा अधिकार जनतेला असला पाहिजे यालाच प्रत्यावहनाचे तत्व म्हटले जाते.

अशा प्रकारे काळानुरूप वेगवेगळ्या सुधारणा करून भारताची निवडणूक प्रणाली कधी पारदर्शी स्वरूपाची होईल, आणि एका चांगल्या न्याय वातावरणात निवडणूका कशा पार पाडता येतील, यासाठी निर्वाचन आयोग सतत प्रयत्नपिल असल्याचे दिसून येते. कारण केवळ निवडणूका घेवून लोकांचे शासन प्रस्थापित करता येत नाही तर सोबतच नागरिकांना स्वतःच्या पसंतीने आपला उमेदवार निवडता आला पाहिजे. सर्वात महत्वाचे म्हणजे जनता सतत जागरूक राहून, डोळसपणे कृपाच्याही दबावाला, तथा प्रलोभनाला बळी न पडता सदसदविवेक बुद्धी जागृत ठेवून मतदान करता येईल. अशा सर्व बाबींसाठी निर्वाचन आयोग वचनबद्ध असल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष :-

भारतीय लोकशाही संदर्भात थोडक्यात असे म्हणता येईल की,

1. सद्यस्थितीत भारतीय लोकशाहीला उतरती कळा लागलेली असून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म. गांधी, पं. नेहरू सर्व थोर समाजसुधारकांना अपेक्षित असलेली लोकशाही अजूनही अस्तित्वात आलेली नाही.
2. वर्तमान भारतीय लोकशाहीत लोकमताची अवहेलना तथा धिक्कार होताना दिसून येतो. नुकतेच भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयातील कांही न्यायधिशानी भारतीय लोकशाही धोक्यात येत असल्याचे मत व्यक्त केलेले आहे.
3. भारताच्या लोकशाहीत विशिष्ट गटाचे हित जपण्यासाठी बहुमताचा सर्रासपणे बळी दिला जातो. सामाजिक व आर्थिक लोकशाहीकडे दुर्लक्ष झाल्याचे दिसून येते.
4. पक्षांतर व बंडखोरी मोठ्या प्रमाणावर वाढलेली असून केवळ स्वार्थासाठी विरोध वाढलेला आहे. पैसे घेवून संसदेत खासदाराकडून प्रश्न विचारले जातात. आता तर न्यायव्यवस्थेतीलही वाद चव्हाट्यावर येत आहेत.
5. भारतीयराजकारणाचे उत्तरोत्तर मोठ्या प्रमाणावर गुन्हेगारीकरण वाढत असून सर्वसामान्य व्यक्तींना (काही अपवाद सोडून) राजकारणात फारसे स्थान मिळत नसल्याचे प्रकर्षाने जाणवते.

शिफारसी व समारोप :-

भारतातील निर्वाचन आयोगाच्या भूमिकेमुळे निवडणूकीच्या माध्यमातून जे गैरप्रकार घडवून आनले जातात, जनप्रतिनिधीच्या मनमानी वागण्याला, बेजबाबदार वागण्याला आवर घालण्यात निर्वाचन आयोग निश्चितच चाप बसवू शकते. त्यासाठी पुढील काही महत्त्वपूर्ण शिफारसी सूचविण्यात येतात.

1. सर्व दोष जनप्रतिनिधीचाच नसून देशातील प्रत्येक नागरिकांनी सुद्धा जबाबदारीने, विचारपूर्वक ,सदसदविवेकबुद्धी जागृत ठेवून, कोणत्याही छोट्या – मोठ्या प्रलोभनाला बळी न पडता निर्भयपणे मतदान करावे. मतदान न करण्याची मानसिकता प्रथमतः दूर करावी.
2. भारत देशात प्रत्यावहनाच्या तत्वाची प्रत्यक्षात अंमलबजावणी झाल्यास सर्वच जनप्रतिनिधीमध्ये सामाजिक बांधिलकीची भावना निर्माण होवून स्वार्थापेक्षाही समाजसेवेला, देशसेवेला ते वाहून घेतील.
3. भारतात राजकीय लोकशाही पेक्षाही सामाजिक लोकशाही निर्माण होणे अंत्यत गरजेचे वाटते कारण, सुशिक्षित समाजात जातीयतेची भावना वरचेवर वाढीस लागत आहे. मुळात दलित, महिला, मागासवर्गीय जनता यांच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण अजूनही फारसा बदललेला नाही. परिणामी, समाजाचे ऐक्य पूर्णपणे नष्ट झालेले आहे. उदाहरणार्थ पुणे येथील भोसले बाईचे स्वयंपाक प्रकरण, भिमा कोरेगाव येथील जातीय दंगल प्रकरण.
4. राजकारणात नितीमत्ता ;चवसपजपबंस म्जीपबेद्ध निर्माण करणे गरजेचे आहे. कारण प्रत्यक्ष निर्णय ज्या घटकाकडून घेतले जातात, यांच्याकडून कायदे केले जातात. त्याच लोकाकडे नितीमत्ता नसेल तर बाकीच्या बाबींना फारसा अर्थ उरणार नाही.
5. देशातील सर्व मतदार वर्ग नेहमी जागरूक असणे, डोळसपणे मतदान करणे, हे सुद्धा तितकेच महत्त्वपूर्ण ठरते. जात, पात धर्म व्यक्तीगत स्वार्थ याच्या पुढे जावून राजकीय प्रक्रियेत सहभाग घेणे महत्वाचे ठरते.

6. प्रसारमाध्यमांना लोकशाही शासनप्रणालीचा चौथा आधार स्तंभ मानला जातो. म्हणून ते सुद्धा कोणत्याही प्रलोभणाला बळी न पडता लोकशाहीतील सत्य जनतेसमोर मांडले पाहिजे, जनतेचे राजकीय सामाजिकरण करण्यात सामाजिक बांधिलकीच्या भावनेतून योगदान देणे आवश्यक झालेले आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

1. फडके, डॉ. भालचंद्र डॉ.बाबसाहेब आंबेडकराचे लोकशाही विषयक चिंतन.
2. येरणकर, प्रा.डॉ. श्रीराम, तुलनात्मक शासन आणि राजकारण,
3. गवई, प्रा.डॉ. जोगेंद्र, व हाशम प्रा.शेख राजकीय सिद्धांत,
4. भोळे, डॉ.भा.ल. भारतीय राजकीय विचारवंत, पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्युटरर्स नागपूर 2011
5. लोकशाहीची प्रक्रिया आणि राजकीय मानसिकता, यशवंतराव चव्हाण महा.मुक्त विद्यापीठ नाशिक.
6. श्रृंगारपूरे, प्रा. अरविंद, आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत, मंगेश प्रकाशन नागपूर
7. कुलकर्णी, प्रा.सुधाकर, राजकीय सिद्धांत, अरुणा प्रकाशन लातूर.
8. एरंडे, डॉ.व्ही.एल.लोकशाही अपेक्षा आणि वास्तव, कल्पना प्रकाशन नांदेड.